

Kovai Melinda

Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet?

Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986

Minden korszak és minden társadalom befolyásolja valamilyen módon azt, ahogyan az egyének önmagukat elgondolják, érzékelik, szabályozzák. Ezek az eljárások – Foucault szavaival az önmagaság technikái (Foucault 2000) – egy olyan morális univerzumra épülnek, amely egyrészt tartalmazza a jó és a helyes élet etikai imperatívuszait, másrészt az egyéneket a termelés gazdasági-politikai rendjéhez köti. A nyugati társadalmakban a 20. század második felétől jelentős részben a pszichológia és a pszichoterápiák szolgáltatják azt a fogalmi keretet és eljárásokat, amelyek segítségével az emberek saját belső világukkal, kapcsolataikkal foglalkoznak. A pszichológia és a pszichoterápiák tehát nem csupán leírják, magyarázzák, befolyásolják az egyének viselkedését, hanem éppen a leírással (előírással), magyarázatokkal és a diagnosztikus és terápiás technikákkal *hozzák létre* az önmagát pszichológiai entitásként érzékelő individuumot (Foucault 2003, 2006; Hacking 1999, 2006; Miller és Rose 1988, 2008; Rose 1990, 1996a, 1996b; Matza 2012.) A pszichoterápia története¹ ebből a perspektívából egy szubjektumformáló tudás és gyakorlat története – és mivel a pszichoterápia maga is történeti termék, változásain keresztül nyomon követhetők azok a morális elvek és gyakorlatok, ahogyan adott korban és adott társadalomban önmagunkkal bännünk kell (lásd például: Foucault történeti munkáit és Hacking 1995; Rose 1990, 1996b; Cushman 1995; Micalé és Porter 1994; Marks 2017). Jelen tanulmány a csoport-pszichoterápia magyarországi történetén keresztül mutatja be, hogyan alakul és változik egy nyugatról importált, fenti értelemben vett szelftechnológia a magyar államszocializmus négy évtizede során.

¹ Az akadémiai pszichológia és a pszichoterápia – bár természetesen mindkettő a modern kapitalizmus terméke – nem egy tőről erednek; csupán a két világháború között, vagy inkább a második világháború után kezdtek intézményileg összekapcsolódni, és a mai napig nem alkotnak teljesen azonos intézményi mezőt (Pléh 1985; Kovai 2016).

Előjáróban két dolgot fontos megemlíteni. Egyrészt azt, hogy az 1960-as évekre Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a (csoport)pszichoterápiák rendkívül széles körben alkalmazott eljárássá váltak. Magyarországon viszont egészen a hetvenes évek közepéig-végéig a pszichoterápia egyik formája sem volt széles körben elterjedt, sőt az emberek túlnyomó többsége élete során egyáltalán nem találkozott pszichológiai szakértelemmel. A nyugati csoportterápiás technikák a hatvanas években Magyarországon szakemberek egy szűk köréhez jutottak el, és elsősorban a hazai szakmai közösség kialakításában, formálásában játszottak lényeges szerepet,² így a csoport-pszichoterápia története az államszocializmus négy évtizedében elsősorban egy szakmai mező kialakulásának, formálódásának, és ez ehhez kapcsolódó értelmiségi habitus változásainak története.

Másrészt a nyugati csoporttechnikák magyarországi adaptációja a hidegháború évtizedében történt, és elválaszthatatlanul kapcsolódik a „szocialista Kelet” és a „kapitalista Nyugat” korabeli képzeteihez. A Magyarországról érzékelt imaginárius „Kelet” és „Nyugat” nem független az ország valós geopolitikai helyzetétől, éppen úgy, ahogyan a pszichológia története sem. A vizsgált időszakban a magyarországi pszichológia történetét lényegileg befolyásolták bizonyos szakpolitikai döntések (elsősorban a közoktatás- és az egészségpolitika területén), a szakpolitikai döntések pedig elválaszthatatlanok a korszak geopolitikai dinamikáitól és Magyarország ebben betöltött aktuális pozíciójától. Így az a tény, hogy a korabeli pszichológusok (és nem mellesleg a pszichológusok aktuális kollektív emlékezete) a magyar pszichológia helyzetét a Nyugathoz viszonyított fejlődés-elmaradottság narratívájában értelmezték, a történeti elemzés egyik fontos tárgya lesz és nem perspektívája.

A nyugati pszichoterápia, mint majd látni fogjuk, a nyugati kapitalizmus egyik jellegzetes terméke. Magyarországon a nyugati technikák adaptálódtak a helyi társadalom kontextusához, és ezáltal céljuk, tartalmaik, morális igazoló elveik is jelentősen módosultak. A tanulmány ezeket a módosulásokat követi végig az államszocializmus négy évtizedében.

A nyugati csoportboom

A pszichológiai értelemben vett csoportot a két háború közötti időszakban „fedezik fel” különféle, egymáshoz nem feltétlenül kapcsolódó területeken (kórházi osztályok, iskolák, nevelőintézetek, üzemi munkaszervezés stb.). Ezek az egymástól elszigetelt kezdeményezések a második világháború alatt alakulnak egységes tudományos és terápiás diskurzussá – elsősorban Angliában és az Egyesült Államokban (Committee... 1971; Szőnyi 2005). Itt a hadsereg és a hátszág hivatalos intézményei részéről óriási igény mutatkozott a pszichológiai szakértelemre, ez lehetővé tette egyrészt az innovatív kezdeményezések intézményesülését, másrészt integratív módon hatott egy tudományos-terápiás szakmai közösség (mező) kialakulására és erősödésére. A háború utáni nemzetközi pszichoterápiás diskurzus főszereplőinek többsége a háború alatt e két állam valamelyike katonai apparátusának dolgozott. Nagy kérdés termé-

2 Csoport-pszichoterápia azokon a kórházi osztályokon működött, ahol a főorvos vagy más lelkes munkatárs saját érdeklődésétől vezérelve elkezdte alkalmazni a nyugati szakirodalomban olvasott módszereket. Ezek sokszor egymástól elszigetelt, „kísérleti” kezdeményezések voltak, célcsoportjaik pedig – a nyugati gyakorlattól jelentősen eltérően – nem neurotikusok, hanem pszichiátriai betegek (alkoholisták, pszichotikusok) vagy gyerekek (részletesen Szőnyi és Tomcsányi 1985; Szőnyi 2005; Harmatta 2006; Kovai 2016: 374–436).

szetesen, hogy miért éppen itt jutott ekkora szerephez a pszichológiai szaktudás. Feltehetően fontos tényező, hogy a német nyelvterületeken akkor már kiterjedt és intézményesült pszichoanalitikus mozgalom tagjainak jelentős része, illetve a pszichológiai profilú intézmények (kutatóintézetek, egyetemi tanszékek stb.) munkatársai közül sokan a fasizmus elől éppen ebbe a két országba emigráltak. Ezzel összefüggő és még fontosabb tényező lehet, hogy a 20. század első harmadára ez a két állam birtokolja a globális gazdaság legerősebb pozícióit. Nagy mennyiségű anyagi és egyéb erőforrást tudtak fordítani a hadiipar és a gazdaság területén technológiai fejlesztésekre. Ennek köszönhetően a pszichológiai szakértelem a hagyományos polgári filantrópia mellett számos nemzetgazdasági vagy katonai szempontból stratégiai területhez kapcsolódhatott: közegészségügyhöz, hátszágbeli szociális munkához, az ipari munkaszervezéshez (főleg az USA-ban), a médiamarketinghez, közvélemény-kutatáshoz és propagandatevékenységhez, de leginkább a hadsereghez. Ezek a területeken a hatékonyság, termelékenység javítása érdekében egyre erősebbé válik a szakértelem iránti igény, az *emberi erőforrás* az intézmények és a társadalom működtetésének egyik lényegi tényezőjévé válik.

A különféle csoportterápiás technikákban eredendően közös, hogy a csoportot olyan önálló entitásként fogják fel, amely *saját magát* képes korrigálni. A terápia tehát nem egy másik ember kezében van, a csoportterapeuta nem irányít, hanem csupán értelmez, az egyén a *csoport által* képes gyógyítani önmagát. A T csoportok, encounter csoportok, analitikus kis-csoportok stb. számára nincs külső feladat, a résztvevők egyetlen dolga a csoportfolyamatok megfigyelése és általa egy olyan belső kultúra kialakítása, ahol a társas viselkedés folyamatos reflexió tárgya, szavakba foglalható, és visszaforgatható az egyén önészlelésébe, önreprezentációjába, szociális jártasságaiba (Miller és Rose 1988). A csoportfolyamatok megértése így nem csupán a neurózis gyógyítását teszi lehetővé, hanem azoknak a társas viszonyoknak a vizsgálatát is, ahol a neurózis megjelenhet. A csoportozás a háború után nem csak tudományos-terápiás technológia, hanem *kultúra*, amelynek alapvetése, hogy az emberi kapcsolatokról *mindenkinek* van tanulnivalója, és ez a tanulás jobbá teszi az egyént és a társadalmat is (Szőnyi 2005 – kiemelés tőlem). Az új diskurzus lényege, hogy a csoportok résztvevői a tanulási folyamat eredményeként nem csupán jobb szakemberek (vezetők, tanárok, orvosok, szervezők stb.), hanem jobb, etikusabb *személyiségek* lesznek, azaz képessé válnak privát kapcsolataik *menedzselésére* is.

A hadseregben és az egészségügyben megalapozott szakértelem a háború után villámgyorsan terjedt a közintézményekben, gazdasági és civil szervezetekben, a munka világában, az oktatásban, a szociális munkában stb. Az USA-ban és Angliában kutatóintézetek, képzési központok sűrű hálózata jön létre, ahol a csoport működéséről felhalmozott pszichológiai, terápiás tudást olyan hétköznapi, elsajátítható jártasságokká fordítják, amelyek nélkülözhetetlennek bizonyulnak a gazdasági és egyéb szervezetek vezetői, menedzserei számára (Miller és Rose 1988).

A nyugati társadalmak középosztályának felduzzasztásával és a munka ethosának átalakulásával széles társadalmi rétegek számára vált lehetővé (és kényszerrel!), hogy önmagukat és környezetüket a fogyasztás és az önmegvalósítás dimenziójában értékeljék. Számos társadalomtudományi irányultságú elemző (például Lasch 1984; Sennett 1998; Giddens 1991; Bourdieu 1984; Rose 1990, 2008; Cushman 1995) kiemeli, hogy a pszichotudományok ebben a „definícióban” kitüntetett szerepet kapnak. A fentebb idézett szerzők korántsem

ugyanazt gondolják, azonban abban biztosan egyetértenek, hogy a fogyasztói társadalmak középosztályosodott polgárai individualizálódnak, ami egyúttal azt is jelenti, hogy „pszichologizálódnak”. A „társadalmi lebegés és élvezet osztályideológiája” (Bourdieu), az „intimitás zsarnoksága” (Sennett), a „narcizmus társadalma” (Lasch), az „ontológiai bizonyosság kétségbeesett keresése” (Giddens) jelenségszinten ugyanarra utalnak. Az új középosztály tagjai nem osztályként, hanem individuumként érzékelik önmagukat, külső referenciák híján (Giddens) vagy annak tagadásaként (Bourdieu) kizárólag egy szubjektív (nem társadalmi) pozícióból képesek magukat és a körülöttük lévő világ jelenségeit értelmezni. A hatvanas évek óta a pszichológia által folyik széles körű nyilvános diskurzus arról, hogyan juthatunk el saját szubjektivitásunkhoz („valódi önmagunkhoz”, „belső szabadságunkhoz”), ez az igény szinte morális paranccsá lett, amely a *normalitás* kritériumaként válik megfogalmazhatóvá. Azonban korántsem arról van szó, hogy az emberek valamilyen új pszichiátria, életforma vagy spirituális gyakorlat segítségével „felszabadultak” volna a társadalmi kényszerek alól, sokkal inkább arról, hogy az önmagukról való gondolkodás és az önmaguk menedzselésére alkalmazott szakértelem (legyen az medikális vagy más jellegű) az 1960-as évektől a „felszabadulás”, „valódiság”, „demokrácia” szándékával történik. A pszichoterápia, közpolitikai alkalmazásai mellett, egyúttal árucikk a javak és szolgáltatások piacán, amely az új középosztály új szükségleteinek kielégítésére jön létre: tudományos alapon egy olyan ideológiát szolgáltat, amely az egyéniség kultuszát és a társadalmi tér determinációinak tagadását hirdeti (Bourdieu 1984: 354–371).

A szubjektivitás technológiai (önmagunkról való gondolkodás és gondoskodás, hétköznapi etikai elveink – hogyan legyünk jó emberek, szülők, házastársak, gyerekek, munkavállalók, vezetők stb.) a normalitás pszichológiai kritériumai alapján a humán erőforrásként értelmezett emberi kapcsolatok köré szerveződnek. Az emberi kapcsolatok folyamatos menedzselése az intézmények és a benne dolgozó egyének morális és szakmai kötelességévé válik. Ebben a diskurzusban az egyén társadalmi pozíciója, osztályhelyzete és ehhez kapcsolódó érdekei nem értelmezhetők. Ahogy mondani szokás, a „siker fejben dől el”. Az „önmegvalósító szubjektum” és a személyes kapcsolatait hatékonyan menedzselő munkás elsősorban pszichológiai, és nem társadalmi entitásként érzékeli önmagát.

A hatvanas évek pszichoboomja nyugaton a pszichoterápiás technikák korábban soha nem látott burjánzását hozza. Ekkor jön létre számos egyéni és csoportos módszer, a pszichoterápiák piaca széles körű választékot biztosít az önmegvalósításra éhes (középosztályi) fogyasztóknak. A különféle „önfelszabadító” pszichológiai módszerek közül a legnépszerűbb a csoportozás lesz, amely az 1960-as évektől önálló életmódmozgalommá nőtte ki magát, majd 1968 jegyében a legkülönbébb életmódreformok és „alternatív” közösségi identitásprojektek terepévé lesz. Ez a kiterjedt tudományos és terápiás diskurzus jut el az államszocialista Magyarországra is az 1960-as évek elején.

„Új ember” és „együttes élmény”. Csoportpszichológia Magyarországon 1945 után

A pszichológiai értelemben vett csoportra alapozott technikáknak és kutatásoknak Magyarországon nem volt előzménye a háború előtt. Az 1945 utáni magyarországi csoportkutatások

viszont éppen úgy a helyi társadalmi kontextus termékei, ahogyan a nyugati angolszász államokban. A csoport lélektana Magyarországon a felszabadulás után az alulról építkező népi demokrácia és az „új ember”, illetve „új értelmiség” ideáihoz kapcsolódott. Közvetlen bázisa a népi kollégiumi mozgalom és Mérei Ferenc³ pszichológus személye volt.

A NÉKOSZ⁴ a megvalósítandó népi demokrácia megvalósult példája, ideáltípusa volt a korszak baloldali értelmisége számára. A munkás és paraszti származású fiatalok alulról szerveződő, erős közösségi identitásra alapuló mozgalma bámulatos hatékonysággal valósította meg a parasztság (és kisebb részben a munkásság) oktatási rendszeren keresztül történő társadalmi mobilitását, és rövid, három évig tartó működése is elég volt egy elkötelezetten baloldali, osztálytudatos, népi értelmiségi generáció kineveléséhez. A NÉKOSZ pedagógiai programjának kidolgozásában a pszichológiai szakértelem is szerepet kapott. Méreit (aki ekkor a kommunista párt első számú pszichológus-pedagógus szakértője és a Fővárosi Lélektani Intézet vezetője) 1946-tól intenzív munkakapcsolat fűzte a NÉKOSZ-hoz is, rendszeresen tartott pedagógiai és pszichológiai előadásokat a kollégiumok különféle rendezvényein, személyiség-lélektani és szociometriai vizsgálatokat végzett a kollégisták körében, 1947 novemberétől 1948 márciusáig vezette a NÉKOSZ központi pedagógiai szemináriumát (Pataki 1974; Kardos 1978 II. kötet).

3 Mérei Ferenc (1909–1986) Budapesten született és nőtt fel zsidó kispolgári családban, szülei fényképészek voltak. A húszas évek végén Kassák Lajos Munka-köréhez tartozik. A numerus clausus miatt Párizsban a Sorbonne-on végzi egyetemi tanulmányait, politikai gazdaságtant, irodalmat, filozófiát és szociológiát tanul, majd Henri Wallon marxista pszichológus tanítványa lesz, a gyermeklélektan iránt kezd érdeklődni. 1930-ban belép a francia kommunista pártba, Mák néven végez illegális munkát. Meghatározó baráti köre (a „Törzs”) emigráns baloldali avantgárd értelmiségiekből és művészekből áll. Pszichológiából, szociológiából, pedagógiából és pályaválasztási tanácsadásból szerez diplomát. 1934-ben Schnell János intézetében lesz fizetés nélküli gyakornok, majd, szintén önkéntesként, bekapcsolódik Szondi Lipót „sorsanalitikus” kutatásaiba, itt ismeri meg későbbi feleségét, Molnár Verát. Ekkor jelennek meg első publikációi a gyermek erkölcsi fejlődéséről és a normák társadalmi szerepéről. A zsidótörvények bevezetése után az izraelita patronázs egyesület György Júlia által vezetett lélektani ambulanciáján dolgozik önkéntesként, majd 1942-ben behívják munkaszolgálatra és a szovjet frontra vezénylik. 1944-ben átszökik a Vörös Hadsereghez, ahol századosi rangban szolgál. Hazatérése után, 1945-től elkötelezett és ekkor már legális kommunistaként végez tudományos és tudományszervező munkát. Életének további állomásai a főszövegben.

4 A népi kollégiumi mozgalom eredete az 1930-as évek falukutató, népi tehetséggondozó kezdeményezéseire kötődik. A harmincas évek második felében a népi gondolat, népi irodalom és szociográfia eszmeköréhez tartozott a szegényparaszti sorból származó tehetséges fiatalok közoktatáson keresztüli felemelése, és általuk az „idegenek” tartott „asszimilánsokkal” (svábokkal, zsidókkal) „felhígult” úri középosztály vérfrissítése. Ennek jegyében jön létre 1940-ben az első parasztkollégium a fajvédő egyetemi hallgatókat tömörítő Turul Szövetség keretében. A Bolyai-kollégium 1942-ben kivált a Turul Szövetségből és Györfly István Kollégium néven autonóm szervezetként újjáalakult. Hamarosan a meglehetősen gyenge magyar antifasiszta népfrempolitika egyik erőssége lett, vezetősége szoros kapcsolatot épített ki a Márciusi Fronttal és az illegális kommunista mozgalommal, a német megszállás alatt részt vettek a fegyveres ellenállásban. A háború után ez a kapcsolat meghatározóvá vált a Györfly-kollégium jövőjét illetően. A felszabadulás után újra összeállt a kollégium tagsága, 1946 nyarán a Györfly-kollégium évről ünnepségen a teljes politikai elit jelenlétében és támogatásával meghirdetik a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat, amely alig két év alatt, 1948 nyarára 150 kollégium működését eredményezte, tízezer népi kollégistával. A koalíciós időszakban a kisgazda és a szociáldemokrata párt is pártkollégiumi hálózatot hozott létre, azonban a kommunistákkal szimpatizáló, de hivatalosan autonóm Györfly-kollégium messze a legerősebb és legsikeresebb kezdeményezés volt. Az ún. kékcédulás választásokat követően a rivális kollégiumi mozgalmakat is egyesítették Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) néven, a NÉKOSZ szellemi, adminisztratív és ideológiai irányítása az MDP-hez kötődő egykori Györfly-kollégisták kezében maradt (részletesen lásd Kardos 1978; Pataki 2005; Papp 2008).

A NÉKOSZ pedagógiai gyakorlata alapvetően három forráskörre támaszkodott: a 20. század első felének magyar, népi irányultságú reformpedagógiájára (elsősorban Nagy László, Kemény Gábor, Földes Ferenc, Karácsony Sándor munkásságára), Mérein keresztül a kortárs nyugati szociálpszichológiai diskurzusra (elsősorban Kurt Lewin és Henri Wallon munkásságára), valamint a szovjet Makarenkóra. A szovjet és az amerikai módszerek sikeres adaptációja és integrálása annak köszönhető, hogy közvetlenül a NÉKOSZ küldetéséhez kapcsolódott, és nem azokhoz a célokhoz, amelyek ezeket a technikákat életre hívták. Az amerikai csoportlélektan az amerikai kapitalizmus (szervezetfejlesztés, munkalélektan, racionális üzemszervezés, a munka megváltozott ethosza és funkciója stb.) és az ehhez illeszkedő amerikai demokrácia intézményeihez kötődött. Makarenko pedagógiája pedig éppen a „nyugati”, „burzsoá” pszichológia ellenében, egy alapvetően értelmiségellenes modernizációs projekt keretében szolgálta a munkásosztály felülről „megtervezett” igényeit (Joravsky 1989). A NÉKOSZ viszont kifejezetten értelmiségképző intézmény volt. Deklarált célja, hogy a népből származó, „organikus” értelmiség kinevelésével lehetővé tegye a szegényparasztság kollektív felemelkedését. Az „új ember” és az „új értelmiség” bourdieui értelemben vett habitusát, osztálytudatát a jól működtetett csoport, azaz egy erős, normatív, autonóm, önszerveződő közösség pszichológiai hatása formálja meg (Pataki 1974; 2005).

A szakmai és közéleti funkció összekapcsolása nem csupán a népi kollégistákat jellemezte, hanem általában véve az 1945 után pozícióba került értelmiséget is, a pszichológusokat legalábbis mindenképp (részletesen Kovai 2016). A kollektivitás eszméje azonban elsősorban a „fényes szelek” nemzedékéhez, a pszichológiát illetően pedig Mérei Ferenc munkásságához és habitusához kötődik. A korszak legfontosabb magyar szociálpszichológiai csoportkísérlete *Az együttes élmény* (Mérei 1998 [1947]) referált a kortárs nyugati mainstream szociálpszichológiai diskurzusra (konkrétan Kurt Lewin és kutatócsoportja munkásságára), olyannyira, hogy hosszú évtizedekig az egyetlen magyar szociálpszichológiai közleményként tartották számon, amelynek eredményei bekerültek a nemzetközi/nyugati tudományos nyilvánosságba.⁵ A csoport és a vezető viszonyát vizsgáló kísérlet inspiráló modellje nem más, mint az alulról szerveződő magyar népi kollégiumi mozgalom és annak Mérei számára is példaértékű csoportkultúrája. *Az együttes élmény*-kísérletben a csoportban előálló „élménytöbblet” apológiája nem csupán a csoport egészének hatalmát hirdeti a (potenciálisan diktatórikus) vezető felett, hanem egyúttal az új típusú közösség „új embert” formáló erejét is.

Ahogy mondani szokás, a sors iróniája, hogy *Az együttes élmény*-kísérlet konklúzióit, miszerint a diktatúra (autoriter vezető) hatékony ellenszere az erős normákkal rendelkező, integrált kisközösség, a történelem rövidesen igazolta: a párt, tartva a NÉKOSZ autonómiájától, a fordulat évében a mozgalmat semlegesítette, beolvasztotta az állami diákotthonok rendszerébe (részletesen lásd: Pataki 2005; Mérei szerepéről: Litván 1989; Köte 1989). Ugyanekkor, a koalíciós oktatáspolitikai felszámolását követően, Méreit kinevezik a közvetlen pártirányítás alatt álló, a közoktatási reformok pedagógiai tartalmának kidolgozásáért felelős Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) élére (részletesen Knausz 1998; Kovai 2016: 211–220).

⁵ A tanulmányt az 1949-ben a *Human Relations* című rangos nemzetközi szaklap közli (Mérei 1949, a kutatásról és szellemi háttéréről részletesen Erős 2006).

Az „átmenet évei” végén a sztálini bürokratikus struktúra adaptációjával szovjet mintára⁶ a pszichológia szinte összes intézményét felszámolták. Noha a pszichológia 1945 utáni rövid, átmeneti konjunktúrája jelentős részben az egyenlősítő közoktatási reformokhoz kapcsolódott, a „pszichologizmus” majd „pedológia” (körülbelül: fejlődéslélektan) elleni harc a közoktatás-politikából indult. Az osztályalapú származási kvóták bevezetésével „szükségtelenne” váltak a gyermekek osztályhelyzetére és iskolai teljesítményére irányuló pszichológiai kutatások, a szovjet mintát követő vádak szerint éppen a pszichológia individualizálja és legitimálja az osztálykülönbségeket azáltal, hogy az iskolai teljesítményt összefüggésbe hozza a gyerekek származásával (Kovai 2015, 2016; Kovai és Neumann 2015). A pszichológia felszámolásának utolsó állomása az ún. „pedológia”-per volt, a korszakban jól ismert forgatókönyvnek megfelelően a sajtóban megjelent „szakmai” és politikai támadásokat követően az ONI-t megszüntették, vezetőjét és munkatársait kizárták a pártból.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának nevezetes XX. kongresszusát követően a pszichológiát és a pszichológusokat – szintén szovjet mintára – Magyarországon is rehabilitálták. Méreit 1956 elején a Gyermeklélektani Kutatóintézet tudományos főmunkatársává nevezik ki. Itt egyebek mellett éppen a csoportlélektani kutatásait folytatja: ekkor végzi régi-új munkatársaival a *Pár és csoport*-kísérletet, amely szintén a klasszikus szociálpszichológiai csoportkísérletek műfajába sorolható. A kutatásból készült tanulmány azonban csak 1967-ben jelenik meg magyarul, ugyanis Méreit 1958-ban államellenes szervezkedés vádjával letartóztatják (az egyetemi diákbizottság vezetője volt) és tíz év börtönbüntetésre ítélik (részletesen Litván 1999). 1963-ban az általános amnesztiával szabadult.

Mérei életútja bizonyos értelemben nem volt egyedi. Ahhoz az értelmiségi generációhoz tartozik, amely 1945 után hirtelen vezető szakmai pozícióba jut, mélyen hisz a társadalom átalakíthatóságában és a pártban, 1956-ban a reformok elkötelezett, majd bebörtönzött híve. A konszolidáció időszakában egykori politikai rabként többé nem juthatott felelős egyetemi vagy akadémiai pozícióba. Szabadulását követően régi pártbeli harcostársa és kollégája, Kun Miklós közbenjárására az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet (OIE) pszichológiai laboratóriumának vezetője lett. Itt a klinikai pszichológia sajátos, alulról történő intézményesítési stratégiájának kidolgozása mellett érdeklődése a csoport pszichoterápiás alkalmazásai felé fordult.

6 A szovjet pszichológia forradalmat követő gyors és innovatív terjedése erős állami szerepvállalással, és egyúttal erős, alulról szerveződő mozgalmi keretekben ment végbe, kifejezetten az új szovjet állam gazdasági-technológiai modernizációját, felzárkózását és a szocializmus ígéretével a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását szolgálta. A sztálini fordulattal, azaz a bürokratikus államszocializmus és az azt legitimáló rendszerideológia kiépülésével a pszichotudományok funkciója is átalakult. A társadalmi átrétegződés osztálypolitikája (a munkás-paraszti tömegek civilizációs elmaradottságának felszámolása, illetve a bürokrácia népi káderekkel való feltöltése) a NEP utáni modernizációs paradigmában állami adminisztratív intézkedésekkel történt és nem az individuum fejlődésének és osztályhelyzetének összefüggéseit feltáró lélektan alkalmazásával. Az „új ember”, azaz a szovjet szubjektum kialakításának feladata a továbbiakban szintén nem a pszichológiai szakértelemre várt, hanem a személyi kultusz, a propaganda, és az állami bürokrácia rituális gyakorlataira. Az ország belső erőforrásaira és a lakosság fokozott kizsákmányolására épülő „utolérő iparosításban” a NEP-időszak pszichológiája technikailag és ideológiailag is szükségtelenné vált. A „rég”i” értelmiséggel és Sztálin más pártbeli ellenfeleivel való leszámolás, a közoktatás-politika átalakítása, a mindent behálózó pártbürokrácia működési logikája, a személyi kultusz és az új rendszerideológia működésmódja, valamint az utolérő iparosodás propaganda-hadjárata és a nyugati ellenségkép fenntartásának igényei együtt vezettek ahhoz, hogy a pszichotudományok forradalom óta kiépült óriási intézményrendszerét a közoktatás, a gyerekkor, a hadsereg és a munka világában teljesen felszámolják (Joravsky 1989; Kozulin 1984; Etkind 1999; Ewing 2001).

A pszichológia magyarországi felszámolása és újrarendezése között eltelt csaknem tíz évben nagyot változott a világ. A forradalom megtorlását követő időszak az államszocializmus egy megváltozott formája volt. A lakosság politikai passzivitásáért cserébe a párt lemondott mozgalmi ambícióiról, garantálta a privát szféra szabadságát és egy relatíve magas életszínvonalat. A Szovjetunióval való gyarmati jellegű viszonyt egy geopolitikai értelemben vett kettős – a Szovjetuniótól való politikai és a Nyugattól való egyre erősödő – függőség váltja fel (Böröcz 1992; Éber et al. 2014). Ebben a kontextusban a Párt feladja a nyugati kapitalizmus alternatívájaként hirdetett modernizációs paradigmát, a nyugati határok a szó minden értelmében átjárhatókká válnak. Az „új ember” és az „új társadalom” létrehozásának programja – amely a pszichológiát a háború után kiemelten fontossá, majd kiemelten veszélyessé tette – kiüresedett politikai frázissá vált. A pszichológia elveszítette korábbi közpolitikai jelentőségét. A pszichológusok – néhány kivételtől eltekintve – a hatvanas években már nem gondolkoznak a nyugati alternatívájaként létrehozandó szocialista tudományosságra.

Az ötvenes évek végén újrarendezik az egyetemi pszichológusképzést és a pszichológia szakmai orgánumait. A klinikai pszichológia, mivel nem volt közpolitikai prioritás, nem a hivatalos intézményekhez kapcsolódva, hanem egyes szakemberek privát ambícióitól vezérelve az egészségügyi intézményrendszer másodvonalából (kórházi osztályok, szociális intézmények egyes részlegei) építette ki saját intézményrendszerét. Ezek a műhelyek informális alapon szerveződtek, általában egy karizmatikus, elismert szakteknitely köré. A munka zárt körű összejöveteleken folyt, ahová többnyire csak személyes kapcsolatokon keresztül lehetett bekerülni. Itt lehetett olyan tudáshoz és jártasságokhoz (nyugati szakirodalom, nyugati diagnosztikai és terápiás módszerek, szupervízió) jutni, amit a hivatalos intézményi képzés csak részlegesen biztosított. Ezek a műhelyek nem illegálisan működtek, azonban informális szerveződésük és az a tény, hogy a pszichológia néhány évvel azelőtt „reakciós”, „rendszerellenes” doktrínának számított, egyfajta ellenzéki státusszal ruházta fel őket. Ezt a státuszt tovább erősítette az a tény, hogy a korabeli magyar klinikai pszichológia kizárólag a nyugati szakértelemhez kapcsolódott, egyúttal hordozta az imaginárius Nyugattal kapcsolatos tartalmakat, amelyek a Kelettel – azaz a szovjet tömb országaival – való oppozícióban nyertek értelmet (például: centrum-provincia, szakértelem-dilettantizmus, szabadság-szolgálat, gazdagság-szegénység, fejlettség-elmaradottság, civilizált-barbár, illegális-legális stb.). A tudás presztízse így összekapcsolódott a kvázi illegalitással, az informalitással, a „nyugatossgal”, ez jelentősen megemelte a műhelyek vonzerejét, különösen a fiatal szakemberek körében.

Ezekben a közegekben tehát a pozíciók formális szerveződését a személyes viszonyok és a személyiségnek tulajdonított kvalitások pótolják. A nyugati terápiás módszerek azonban erősen a pozíciók formális szerveződésére épülnek. „Informálisnak” azt a viszonyt tekintem, ahol a gazdasági, szimbolikus javak közti csereviszony nem absztrahálódik, nem válik el a csoport személyközi viszonyaitól. Ebben az értelemben a nyugati pszichoterápia „formalizált”: a szakértelmet formális intézményi keretek között lehet elsajátítani, és gyakorlásának előfeltétele az intézmények által kiadott formális titulus; a pszichoterápiás beavatkozások szakmai protokollok által szabályozottak, ez magában foglalja a szakértelmként elfogadott tudás kanonizálását és egyúttal a terápiás kapcsolatok definícióját is. A terapeuta-kliens vagy csoportvezető-csoport viszony a „formalizálás” legérzékenyebb, legfontosabb, leginkább kitüntetett terepe. A terápiás kapcsolat hatótényezőjét, a „személyközi intimitást” itt éppen az biztosítja, hogy a személyközi viszonyokat élesen elválasztják a csereviszonyoktól.

Bármilyen terápiáról legyen szó, a terápiás kapcsolat többnyire kizárja a felek közötti terápián kívüli kapcsolatokat (munkahelyi alá-fölé rendeltség, rokonság, barátság, szerelem stb.); a páciens(ek) és a terapeuta közti „csereviszonyt” a „terápiás szerződés” rögzíti, egyfajta „üzleti szabályzat” értelmében (mit szolgáltat, terápiás foglalkozások gyakorisága, időtartama, helyszíne, ára stb.).

A nyugati csoport-pszichoterápiás módszerek a magyarországi informális szakmai közösségben sajátos akkulturáción mentek keresztül. Mivel a hatvanas években nem volt sem erőforrás, sem lehetőség a módszer széles körű terjesztésére, a csoport-pszichoterápiás kezdeményezések alanyai elsősorban maguk a szakemberek voltak és csak másodsorban az adott kórházi osztály betegei. Ebből adódóan a módszer erősen kapcsolódott a pszichológus szakmai és értelmiségi szerepének, valamint a szakmai közegnek korabeli újraértelmezéséhez.

A korabeli csoport-pszichoterápiának két fontos központja volt: a Mérei Ferenc és fiatal tanítványaiból szerveződő műhely az OIE pszichológiai laboratóriumában, valamint a József Attila Kórházban működő csoport a fiatal pszichoanalitikus, Hidas György vezetésével. A Hidas körül dolgozó fiatal szakemberek a nyugati csoport-pszichoterápiás módszerek adaptációját elsősorban szakmai kérdésként kezelték, a „kvázi ellenzékiesség” számukra az államszocializmus hivatalos ideológiájától távolságot tartó, „független” szakértő szerepéhez kötődött. Mérei egy korábbi értelmiségi generáció jellegzetes képviselőjeként másképpen kezelte a szakmai kérdéseket.

Karizmatikus pedagógiája nem csupán a mesterségbeli tudás átadására szorítkozott, de meglehetősen határozott képet alkotott arról is, milyen *emberré* kell válnia a fiatal pszichológusnak. Egyik tanítványát idézve:

Az volt az alapelve, hogy egy klinikai pszichológusnak kell, hogy legyen gyereke. Legyen meg a doktorija, mert az kell a presztízshez, hogy egy pszichológust is doktornak hívjanak. És menjen el analízisbe. Aztán még bővült, hogy legyen jogosítványa (Kapusi Gyula, idézi Borgos 2006: 26).

A „méreizmus” jól körülrajzolható életvitelbeli, habituális, morális elvárásokat jelentett, amelyekkel a tanítványi kör pontosan tisztában volt és maximálisan igyekezett őket teljesíteni. Ebben a morális univerzumban az (informális) közösségiség, a szakmaiság és a személyes erények katalógusa szervesen összefonódott, sőt egyfajta kultikus tisztelet tárgya lett (részletesen: Borgos, Erős és Litván 2006; Bagdy, Forgács és Pál 1989; Kovai 2016: 405–436). A Mérei-tanítvány Bagdy Emőket idézve:

Megőriztük és továbbtápláljuk a ránk bízott tüzet; hiszünk a közösség erejében, az együttesség és a kiscsoport hatalmában, az ünnepek örömeiben, a teljesítmény értékében, az intenzív élet szolgáltatásban és a hivatás kertművelő gondosságának fontosságában (Bagdy 1989: 9).

Hidas Györgyék számára a nyugati intézményrendszer magyarországi hiányából adódik, hogy a csoporttechnikák elsajátítása anyagi és egyéb erőforrások nélkülözésével, félig informális keretek közt, hivatalos képzési protokoll nélkül és sokszor a hivatalos közegek dilettantizmusának ellenszelében történik (Hidas 1998). Mérei számára a csoport a hatvanas években is egy értelmiségi küldetés terepe, a csoporttöbbség legfőbb hatékonysága szerinte továbbra is közösségformáló erejében rejlik. Itt az új nyugati módszerek (Lewin, Moreno, Rogers és a csoportanalitikusok munkássága) a Kádár-korszak jellegzetes, enklávészerűen működő, informális nyilvánosságának megteremtéséhez nyújtanak segítséget. Egy tanítványa által vele készült interjúból idézve:

- Hát én erősen munkálkodom például azon, hogy ez a csoport mondjuk közösség legyen. Ez az én baráti köröm, ez legyen egy közösség.
- Hogy munkálkods?
- Hát elsősorban odafigyeléssel. Tehát hogyha te fázna, s nem lenne neked kalucsnid, vennék neked kalucsnit. Ha nem lenne neked állásod, akkor állandóan a fejemben tartanám, utánajárnék. Aztán ha üzletársat keresnék, innen keresnék magamnak. Az összetartozásnak a kötelekeit hoznám létre. Ha nem lennék nő, csak innen nőülnék (Fonyó Ilona: Interjú az „A” csoporttal – kézirat, idézi Fonyó 2006: 58).

Ez az ambíció jelentősen módosította a nyugati módszerek alapvető sztenderdjeit. Újra tanítványait idézve:

Ő nem volt csoportanalitikus. Tehát ő mindenbe beleszólt. Ez egy, nem tudom másképp mondani, ez egy ilyen Mérei-módra vezetett csoport. Ugye az tök tilos, hogy valaki az egyik csoportba odajár csoporttagként, és a másikon meg ő a koterapeuta. De a Tanár úr ilyeneket nem tartott be, ő ezeket nagy kéjjel hágtá át – egyrészt. Másrészt pedig nem nagyon érdekelte. Egyszerűen azt éreztem, hogy kívül helyezi magát egy csomó szabályon... De a Méreinek ezeket abszolút meg lehetett bocsátani, baromian sokat lehetett tőle tanulni (Interjú Barcy Magdolnával 2002).

A Tanár úr azt gondolta, hogy az egészséges emberek önismereti csoportjaiban ezek a határok nem fontosak. Szerelmek szövődtek, barátságok szövődtek... Hogy mondjam neked? Emberibb csoportosulásokká, barátságokká alakultak. Nagyon más, mint minden más – mondjuk – analitikus csoport (Interjú Ajkay Klárával 2003).

A Mérei-féle csoportozás nem a nyugati technikák kényszerű kompromisszumokkal történő adaptációját tekinti céljának, hanem egy olyan szakmai közösség megteremtését, amely a második nyilvánosságban, személyes, informális szálakon, erős belső értékrenddel szerveződik. A pszichológus és a pszichológusközösség emberi minőségét, az önismeret, önmegvalósítás morális parancsának teljesíthetőségét éppen az garantálja, hogy a pszichológiai értelemben vett csoport törvényszerűségeinek ismeretével át lehet húzalozni a tagok közötti személyes szálakat úgy, hogy a csoportból *valódi* informális kisközösség legyen – az informalitás államszocialista társadalmakra jellemző jelenségeivel együtt. A terápiás képzésben, a terapeuta-páciens, csoportvezető-csoport viszonyokban Mérei legalábbis programszerűen követelte a medikális és a hétköznapi szerepek összefolytatását (Fonyó 2006; Bagdy 1989; Borgos 2006; Kovai 2016: 405–436; illetve Mérei az ún. „rendezvényirodalom” körébe sorolható, halála után kiadott írásai: Mérei 1989 [1973], 1989 [1981], 2006 [1979]). Ennek elmaradása legalább akkora etikai vétségnek számított, mint Nyugaton ezek megtörténte. A vétség morális igazolásául mindkét esetben „az” emberről és annak társas viszonyairól való normatív tudás szolgál.

A hetvenes évek közepére ez az informalitásból építkező csoportterápiás mező annyira megerősödött, hogy egyfajta „civil szféraként” lépett a nyilvánosság elé. Az 1974-től évente megrendezett, nyugatnémet mintára épülő *Pszichoterápiás hétvégek* célja a csoportos terápiás módszerek népszerűsítése volt. A rendezvények már egy országos hatókörű szakmai nyilvánosságnak szóltak, és semmiféle módon nem kapcsolódtak az állami intézmények-

7 A 'rendezvényirodalom' kifejezést Mérei informális köreiben alkalmazták a különféle közösségi események, ünnepek során elhangzott, felolvasott, a résztvevők által írt szórakoztató szövegekre. Mérei pszichoterápiás kiképző csoportjai („A” csoport, Műhely Csoport) szintén ilyen közösségként működtek. A hivatkozott Mérei-szövegek ebben a körben hangoztak el eredetileg, többnyire a szerző születésnapjának megünneplése alkalmával.

hez: a szervezés önkéntesekkel magánúton történt, nem részesült állami támogatásban, a résztvevők számára önköltséges volt, a kiképző terapeuták nem hivatalos beosztásuk, hanem informális képzettségük alapján választódtak ki. Mindez megágyazott a pszichoterápia nyolcvanas évek második felétől induló piacosodásának és a piaci környezetben működő szakmai egyesületeknek.

A Mérei-iskola és a Hidas-iskola a rendszerváltásig a magyar csoport-pszichoterápia két rivális paradigmája volt.

A pszichoterápiás hétvégeken volt is a szlogen, hogy jönnek a Mérei girlök, és akkor mi vissza-mondtuk, hogy ott meg a Hidas boyok (Interjú Ajkay Klárával 2003).

Ez a két csoport együttesen rajzolta meg a korabeli magyar csoport-pszichoterápia sorsát. Ennek a „sorsnak” egyik lényeges motívuma, hogy a nyugatról importált pszichoterápiás technológia két értelemben volt normatív. Egyrészt normatívnak tekintette a nyugati intézményrendszerben kialakult sztenderdeket az „anakronizmusként” értelmezett államszocializmusban (Hidas-iskola), másrészt a nyugati technológiákat a „létező szocializmus” morális alternatívájaként működő, informális szakmai közösség integritásának megteremtésére adaptálta (Mérei-iskola). Mint arról már szó esett, az egyén viselkedését, boldogulását a nyugati terápiás diskurzusban nem osztályhelyezete vagy közéleti kompetenciái határozzák meg, hanem személyes érzelmi kapcsolatait, választásait, csoportjai – ez a hatvanas évektől igaz a magyar pszichológusokra is.

A Pszichoterápiás Hétvég-mozgalom – út a magyar „pszichoboom” és pszichoterápia piacosodása felé

Az 1974-ben elindított Pszichoterápiás Hétvég-mozgalom a félinformális második nyilvánosságokból nőtt ki magát, szervesen kapcsolódva azok jellegzetességeihez és értékvilágához. A szervezők a Hidas-csoport tagjai voltak, önkéntes munkában dolgoztak, a részvétel önköltséges volt, a rendezvény nem kapcsolódott egyetlen állami vagy pártszervezethez sem. A koncepciót az angol Tavistock-konferencia mintájára alakították ki.⁸ A háromnapos Hétvégeket mindig vidéki városokba szervezték, a helyi pszichiátriai intézmény vezetőinek közreműködésével. Egyrészt azért, hogy a résztvevőket kiszakítsák otthoni környezetükből és hagyományos hierarchikus viszonyaikból, másrészt, hogy a vidéki városokban élő szakemberek is megismerkedhessenek a csoportmódszerekkel, és kialakuljon a pszichoterápia országos nyilvánossága.

8 A módszer lényege, hogy a résztvevők kiszakadjanak hétköznapi környezetükből, feladatuk kizárólag a csoport és benne saját viselkedésük tanulmányozása. A rendezvény jellemzően kiscsoportok és ún. nagycsoportok váltakozásából épül fel, szünet csak a fizikai szükségletek (étkezés, alvás stb.) kielégítésre elegendő. A kiscsoportok a Pszichoterápiás Hétvégen egy-egy módszer demonstrációjára, saját élményű kipróbálására adtak lehetőséget – egy kiscsoport 8–15 főből állt, egy résztvevő mindvégig ugyanahhoz a kiscsoport-hoz tartozott. A nagycsoporton a rendezvény összes résztvevője jelen van, a vezetés nondirektív. 30–40 főnél nagyobb csoportokban a szervezett csoportdinamikai adottságaiból fakadóan a résztvevők könnyen kerülnek regresszív állapotokba. A módszer a nagy létszámú emberi helyzetek, viszonyok vizsgálatát teszi lehetővé. (Szőnyi 2005: 111–116). Az ilyen jellegű, egy vagy többnapos „csoportozós” rendezvények további jellemzője az ún. maratoni effektus: a résztvevők időérzéke feloldódik, az események intenzitása megemelkedik. Ennek egyik oka, hogy nincs tér és idő a történetek egyéni, személyes feldolgozására (Szőnyi 2005: 234).

A rendezvény jóval népszerűbb lett, mint ahogyan arra a szervezők számítottak. A pszichológusok, pszichiáterek mellett az első hétvégétől jelen voltak újságírók, tanárok, társadalomtudósok, művészek, társadalmi reformok iránt elkötelezett értelmiségiek. A Pszichoterápiás Hétvégétársadalmi esemény lett, a pszichoterápia, a csoportterápiás módszerek, amelyek addig elsősorban a szakemberek informális köreinek csoportidentitását és személyes viszonyait erősítették, a korszak progresszívnek számító reformmozgalmainak hordozói lettek. Hidas Györgyöt idézve:

A Pszichoterápiás Hétvégét nem csak a pszichoterápia miatt volt érdekes. Úgy látszik, hordozójává vált valami olyan társadalmi mozgásnak, ami az országban épp indulóban volt vagy éppen megfeneklett. Például az 1968-ban indult, majd néhány év múlva visszafogott gazdasági reformra gondolok (Zánkay 1989: 390).

A technokrata szakmaiság és a mozgalmi küldetés ethosza a Pszichoterápiás Hétvégeken problémamentesen illeszkedett egymásba, erősítve a Hétvégét vonzerejét és szakmai presztízsét. A pszichoterápia a szélesebb nyilvánosság és a szakemberek körében egyaránt összekapcsolódott a korszak általános reformdiskurzusával: az 1970-es évek végétől újrainduló piacosító gazdasági reformokkal, a szocialista intézmények demokratizálását sürgető reformkommunista értelmiségi kritikákkal.

A nyolcvanas évek elejétől a magyar államszocializmus működése is megváltozott. A hetvenes évek végén az elmélyülő gazdasági válság a piacosító reformok újabb hullámát eredményezte. A reformelképzelések egy komplex gazdasági szerkezetváltásra irányultak, a gazdaság aktuális problémáit – a kortárs nyugati neoliberális közgazdaságtani irodalomra hivatkozva – alapvetően az állami beavatkozás piactorzító hatásaival magyarázták (Gagyí 2014). A nyolcvanas évek gazdaságpolitikai és értelmiségi diskurzusainak jelszavai a „decentralizáció” és a „piacosítás”, az állam „túlhatalmának” különféle aspektusaira vonatkoztak. Mint láttuk, a pszichoterápia az 1960-as évek elejétől „második nyilvánosságként” szerveződött meg a közintézmények keretei között. Ez a hagyomány és a Pszichoterápiás Hétvégek a szakmában eleve az államtól független önszerveződés gyakorlatát és ethoszát erősítették.

A nyolcvanas évek elejére létrejött a pszichoterápiás intézményrendszer, formalizálódott a pszichoterápiás képzés, legálisan működhettek a különféle pszichoterápiás irányzatok munkacsoportjai. A Hétvégek szervezői hivatalosan is elismert szakemberek lettek: intézményes pszichoterápiás képzések vezetői, főorvosok, egyetemi oktatók. A nyolcvanas évek második felétől elsősorban számukra nyílt meg a jövedelmező magánpraxis lehetősége. Ez a tény jelentősen átalakította a stáb etikai elveit és a rendezvény mozgalmi funkcióit egyaránt. A Hétvége mozgalmi jellege a nyolcvanas évek közepére kifulladás, a stáb 1986-ban úgy döntött, nem folytatja a szervezést. Harmatta Jánost idézve:

1978 után a gazdasági helyzet nehezülésével fokozatosan emelkedtek az árak. Amíg 1974-ben egy Hétvégén a részvétel még 250 Ft-ba került, 1986-ban már 1320 Ft-ba. Ezt az akkori fizetések mellett a résztvevők egy része már nem tudta fedezni. Éppen a fiatal pályakezdők kerültek így hátrányba. (...) A stábtagnak soha nem kaptak térítést a munkáért (...) Ez jól illett a Hétvége mozgalmi jellegéhez. Ekkorra azonban már több stáb-csoporttagnak működtek fizetett önismereti képző csoportjai. Felmerült a stábban is a fizetett csoportvezetés igénye, és az, hogy legyen profitorientált a Hétvége. (...) Az ilyen típusú „profitorientáltságnak” azonban számos reális eleme hiányzott. Így azután ez az igény a stábban feszültségként jelentkezett (Harmatta 2006).

Kétségtelen, hogy a rendszerváltás után a pszichológia az önmagán individuumként dolgozó „neoliberális szubjektum” egyik legfontosabb technikája lett. Ez azonban nem egyszerűen a nyugati technológiák egyszerű átvételével járt. A nyolcvanas évek végén a közszolgáltatások decentralizálásának és privatizálásának neoliberális elképzelései a korabeli szereplők fejében összekapcsolódtak az állam és a párt túlhatalmának kritikájával, a munkástulajdonon és önkormányzatiságon alapuló – és nem az állami kizsákmányolásra épülő – valódi szocializmus vagy a piaci és közösségi tulajdonformákkal vegyesen működő „harmadik út” vízióival (vö. Kovai és Neumann 2015). A pszichoterápiás második nyilvánosságok vagy a Pszichoterápiás Hétvégek mozgalmi potenciálja szintén az állami intézmények kritikáján és a demokratikus önszerveződés ethosán alapult. Nyilvánvalóan egyetlen magyar pszichoterapeuta sem támogatta a rendszerváltás után az állami pszichoterápiás ellátás csaknem teljes felszámolását, a szakma azonban az első adandó alkalommal az államtól függetlenül, egyesületi keretek között intézményesült, a korabeli szakemberek jelentős része számára megnyíltak a korábbinál jóval jövedelmezőbb magánpraxis lehetőségei. Az „államtalanított” pszichoterápia a rendszerváltást követően leginkább a (felső)középosztálybeli fogyasztókban találta meg fizetőképés keresletét.

Konklúzió: a csoport-pszichoterápia alakváltozásai

A kiscsoport személyiségformáló ereje nyugaton az emberi erőforrásként értelmezett, individualista módon önreflexív szubjektum kialakítását, fejlesztését szolgálta. A jó és a helyes élet imperatívuszai a nyugati pszichoterápia medikális igazságdiskurzusában a normalitáspatológia dimenziójába rendeződtek. A szervezetek, közösségek, emberi kapcsolatok és egyének „egészséges” működése a szabadpiac-demokrácia-civil társadalom hármasan alapuló morális univerzum egyik alapjává lett. A csoport-pszichoterápia sikere, azaz célja az önmagán (munkahelyi és kapcsolati teljesítményén) folyamatosan dolgozó, fejlődő személyiség.

A háború utáni magyarországi szocialista modernizációs projekt másfajta szubjektumot igényelt. Az iparosítás, a mezőgazdasági népesség proletarizálása, a (szocialista) modernizáció nyomán létesülő gazdasági és közigazgatási intézmények sok új kádert igényeltek. A munkaerőhiányt tovább erősítette, hogy a kiépülő bürokratikus egypártrendszer intézményeinek óriási igénye volt a rendszerhez lojális munkás- és paraszti származású iskolázott középkáderekre. Az ideológia nyelvén ezek az igények az „új ember”, „új értelmiség” programjaként fogalmazódtak meg. Az „új ember” a „hamis tudattól” mentes individuum, aki képes felismerni saját osztályhelyzetét és annak megfelelően cselekedni. A népi kollégiumi mozgalom népszerűsége és hatékonysága egyebek mellett abból adódott, hogy az első generációs fiatal értelmiségnek valóban lehetősége (sőt bizonyos értelemben privilégiuma) volt felelős vezető munkakörök betöltésére. A Kurt Lewin amerikai tréninglaboratóriumában kikísérletezett csoportos technikák, a csoport teljesítménynövelő hatásának felismerése a háború utáni Magyarországon egy generációs és osztályalapon szerveződő réteg közösséggé formálásában, identitásképzésében vált fontossá. A csoporttechnikák célja nem az önmagát társadalmi helyzetétől atomizáló, csak saját belső folyamataira koncentráló individuum, hanem egy a saját társadalmi helyzetéből kollektív identitást alkotó csoport és az önmagát társadalmi helyzetében felismerő szubjektum.

A hatvanas évekre nyugaton az egyre kidolgozottabbá váló, az állami és civil közszolgáltatások körében egyre elterjedtebb csoporttechnikák egyúttal egyfajta fogyasztási cikké is váltak. A hatvannyolcas társadalmi és identitásreform-mozgalmak egyik eszközévé vált a pszichológiai értelemben vett csoport (lásd pl. az encounter mozgalom), ahol az emberek „valódi” találkozások során „szabadulhatnak meg” a társadalmi kényszerektől és sajátíthatják el „valódi” önmagukat. A magyarországi kontextusban – bár tény, hogy a szakemberek csoportozását a maga módján szintén áthatotta „hatvannyolc” szelleme (részletesen Kovai 2016: 405–436) – az új csoporttechnikákat ismertető kurrens pszichoterápiás irodalom kizárólag szakemberek egy szűk köréhez jutott el, a csoportmódszerek pedig szinte kizárólag ennek a szűk körnek a szakmai identitását szolgálták. A csoport személyiségformáló ereje a korszakban jellegzetes, második nyilvánosságként működő, félig informális közegek intenzitását volt hivatott erősíteni. A csoport által megformált szubjektum elválaszthatatlan volt a korszak jellegzetes értelmiségi szerepeitől. Mint láttuk, ez a funkció lényegesen átalakította a nyugati terápiás protokollokat és azokat a többnyire implicit normákat, amelyek a pszichoterápiás technikák társadalmi funkcióihoz kapcsolódnak. A korabeli pszichológus értelmiségi két jellegzetes típusa, a „nyugatos technokrata” és az „underground ellenzéki” a csoportot és a csoportozást éppen úgy normatív módon értelmezte, ahogy nyugati kollégáik, csak éppen a normák tartalma volt eltérő.

A hetvenes évekre a csoportozás Magyarországon is társadalmi mozgalommá vált, de az előzményekből és a társadalmi kontextusból adódóan szintén szakemberek, illetve az értelmiség körében. A pszichoterápia és a csoportozás a korszak értelmiségi reformideológiáihoz kapcsolódott, amelyeknek továbbra is az egyik lényeges aspektusa a Nyugathoz való felzárkózás és/vagy a szocializmus reformja. Egyúttal a csoportos technikák elterjedésével, egyre professzionálisabbá válásával, valamint a pszichológia expanziójával elhagyta azt a szűk értelmiségi közeget, ahol addig működött, és a nyolcvanas évekre a csoport Magyarországon is árucikk lett a pszichoterápiák újonnan létrejött piacán. A rendszerváltás után a szakmába belépők a piaci környezetben működő szakmai egyesületekben sajátíthatják el és adhatják tovább az önmagán dolgozó csoport és az önmagán dolgozó szubjektum technikáit. A csoportozás ethosza a rendszerváltás utáni Magyarországon utolérte a Nyugatot. A – többnyire – középosztálybeli fogyasztók számára egy olyan normatív technológiát biztosít, amely a szenvedés okait és az azzal való megküzdést az egyén személyes felelősségévé teszi és a pszichológia diskurzusában értelmezi.

Hivatkozott irodalom

- Comittee on History (1971): A Brief History of the American Group Psychotherapy Association 1943–1968. *International Journal of Group Psychotherapy* 21(4): 406–435. Interneten: <http://www.agpa.org/home/about-us/agpa/25-year-history>.
- Bagdy Emőke (1989): Közösségek hálózatában. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest: k. n., 9–10.
- Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.) (1989): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Budapest: k. n.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge. [Magyarul részlet: A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94.]
- Borgos Anna (2006): „Egy mutatóvány forgatókönyve.” Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből nyilatkozatai és tanítványai tükrében. In *Mérei élet-mű*. Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 11–37.

- Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.) (1989): *Mérei élet-mű*. Budapest: Új Mandátum.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás a kapitalista félférfián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Cushman, Philip (1995): *Constructing the Self, Constructing America. A Cultural History of Psychotherapy*. Boston, MA: Da Capo Press.
- Fonyó Ilona (2006): A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc. In *Mérei élet-mű*. Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 55–63.
- Foucault, Michel (2000): Az önmagasság technikái. In *uő Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 345–369.
- Foucault, Michel (2003): *Abnormal. Lectures at the College de France 1974–75*. London: Verso.
- Foucault, Michel (2006): *Psychiatric Power. Lectures at the College de France 1973–74*. London: Palgrave Macmillan.
- Gagyi Ágnes (2014): Beágyazott kritika. A Fordulat és reform kontextusa. *Fordulat* (21): 150–170.
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–64.
- Erős Ferenc (2006): Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In *Mérei élet-mű*. Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 127–161.
- Etkind, Alexandr (1999): *A lehetetlen erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*, Budapest: Európa.
- Ewing, Thomas F. (2001): Restoring Teachers to Their Rights. Soviet Education and the 1936 Denunciation of Pedology. *History of Education Quarterly* 41(4): 471–493.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press. [Magyarul részlet: A késő modernitás körvonalai. *Replika* (82): 113–130.]
- Hacking, Ian (1995): *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Hacking, Ian (1999): Madness. Biological or Constructed. In *uő The Social Construction of What*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 100–125.
- Hacking, Ian (2006): Making up People. *London Review of Books* 28(16): 23–26.
- Harmatta János (2006): A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása. *Pszichoterápia* 15(1): 6–18 (első rész), 15(2): 86–95 (második rész).
- Hidas György (1998): Önéletrajz. In *Önarckép háttérrel*. Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.). Budapest: Pólya, 107–129.
- Interjú Ajkay Klárával* (2003. február 18.). Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű” kutatás keretében.
- Interjú Barcy Magdolnával* (2002. október 22.). Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű” kutatás keretében.
- Joravsky, David (1989): *Russian Psychology. A Critical History*. Oxford: Blackwell.
- Kardos László (szerk.) (1978): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovai Melinda (2015): Gyermekpszichológia Magyarországon 1945–1970 – avagy hová lett a pszichológiából a társadalom? *Imago Budapest* 3. Interneten: <http://imagobudapest.imagoegyesulet.hu/index.php/component/kk/?ww=cikk&id=62>.
- Kovai Melinda (2016): *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai Melinda és Neumann Eszter (2015): Hová lett az egyenlősítő közoktatás? A komprehenzív iskolareform sorsa Angliában és Magyarországon. *Educatio* 24(4): 65–78.
- Kozulin, Alex (1984): *Psychology in Utopia. Toward a Social History of Soviet Psychology*. Cambridge: MIT Press.
- Knausz Imre (1998): Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben. In *uő Történelem és oktatás*. Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet, 101–109.
- Köte Sándor (1989): Mérei Ferenc és a népi kollégiumok. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest: k. n., 81–84.
- Lasch, Christopher (1984): *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- Litván György (1989): Mérei Ferenc a politikában. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv*. Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest: k. n., 112–116.
- Litván György (1999): Mérei és a „Krampusz”. *Esettanulmány. Beszélő* 4(2): 60–70.
- Marks, Sarah (2017): Psychotherapy in Historical Perspective. *History of Human Sciences* 30(2): 3–16.
- Matza, Thomas (2012): „Good Individualism”? Psychology, Ethics, and Neoliberalism in Postsocialist Russia. *American Ethnologist* 29(4): 804–818.
- Mérei Ferenc (1998 [1947]): Az együttes élmény. In *Megismerés, előítélet, identitás*. Erős Ferenc (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 65–81.
- Mérei Ferenc (1949): Group Leadership and Institutionalization. *Human Relations* 2(1): 23–39.

- Mérei Ferenc (1967): A pár és a csoport. Csoportdinamikai kísérlet gyermekeken. In *Pszichológiai Tanulmányok X.* Gegesi Kiss Pál (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 373–423.
- Mérei Ferenc (1989 [1973]): November 64. Egy mutatótárgy forgatókönyve. In: *Mérei Ferenc Emlékkönyv.* Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest, k. n., 129–134.
- Mérei Ferenc (1989 [1981]): Bandázs nélkül. In *Mérei Ferenc Emlékkönyv.* Bagdy Emőke, Forgács Péter és Pál Mária (szerk.). Budapest, k. n., 146–159.
- Mérei Ferenc (2006 [1979]): Nem tudom abbahagyni. In *Mérei élet-mű.* Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 259–262
- Micale, Mark S. és Roy Porter (1994): Introduction. Reflections on Psychiatry and its Histories. In *Discovery and History of Psychiatry.* uők (szerk.). New York – Oxford: Oxford University Press, 3–34.
- Miller, Peter és Nicolas Rose (1988): The Tavistock Programme. The Government of Subjectivity and Social Life. *Sociology* 22(2): 171–192.
- Miller, Peter és Nicolas Rose (2008): On Therapeutic Authority. Psychoanalytical Expertise Under Advanced Liberalism. In *Governing the Present.* Cambridge: Polity, 142–173.
- Papp István (2008): *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig.* Budapest: Napvilág.
- Pataki Ferenc (szerk.) (1974): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki Ferenc (2005): *A Nékosz-legenda.* Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba (1985): Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede. *Világosság* 26(4): 212–218.
- Rose, Nikolas (1990): *Governing the Soul. The shaping of the private self.* London – New York: Routledge.
- Rose, Nikolas (1996a): Psychiatry as a Political Science. Advanced Liberalism and the Administration of Risk. *History of Human Sciences* 9(1): 1–23.
- Rose, Nikolas (1996b): *Inventing Ourselves. Psychology, Power and Personhood.* Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Sennett, Richard (1998): *A közéleti ember bukása.* Budapest: Helikon.
- Szónyi Gábor és Tomcsányi Teodóra (1984): Magyar csoport-pszichoterápiás irodalom 1956–1981. *Pszichológia* 4(4): 613–638.
- Szónyi Gábor (2005): *Csoportok és csoportozók. A lélektani munkára építő csoportok vezetése.* Budapest: Medicina.
- Zánkay András (1989): Pszichoterápiás Hétvég 1974–1986. Beszélgetés Hidas Györggyel. *Magyar Pszichológiai Szemle* 45(4): 387–402.